

ELŐSZÓ

„Az emberi természet azonossága, az életviszonyok hasonlósága, a kölcsönös érintkezés sok hasonló közmondást és szólást teremtett a különböző nyelveken beszélő népek között. Vannak olyanok, melyek tartalomra és alakra szóról-szóra megegyeznek egymással; olyanok is, melyek ugyanegy gondolatot különböző alakban, képből, hasonlatban fejeznek ki; olyanok is, melyeknek mását más nyelvben nem találhatni – vagyis más szóval: vannak más nyelvekéivel egyező, más nyelveken rokon és végre teljesen eredeti közmondások és szólások.”¹ Margalits Ede, a horvát és a szerb nyelv Zágrábban, 1849-ben született és 1875-ben a budapesti egyetemen doktorált tanára, nyelvész és műfordító ezzel a megállapítással kezdte az 1899-ben, a Nyelvtudományi Közleményekben folytatásosan megjelent *A magyar közmondások és szólások rostája* című gyűjtését. A cikksorozat nem kevesebbet vállalt, mint „megkísérteni” a „fáradtságos munka elvégzését”, hogy „kritikai alapon egybeállított, tudományos értékkel bíró magyar közmondás-gyűjteményünk” legyen. Éppen a Margalits Ede fenti megállapításában kimondott különbségtétel tette szükségessé az idegen eredetű vagy idegen párhuzamokkal rendelkező magyar közmondások listázását, hogy majd a „becsempészett kakukkfia” kirostálásával „teljesen eredeti” tősgyökeres magyar közmondás-gyűjteményt lehessen összeállítani.

„Hogy ezt esetről-esetre megfelelő módszerrel elvégezhessek, az első teendő: egybeállítani külön-külön azon magyar közmondásokat, melyek alak és tartalom tekintetében egyezők a magyar-

¹ Előszavam további, másként nem jelölt idézeteit szintén *A magyar közmondások és szólások rostája* bevezetőjéből vettem.

ban és valamely idegen nyelvben; és csak azután következhetik a kritikai rostálás. Azon nagy befolyásnál fogva, melyet a latin nyelv századokon át gyakorolt a magyar közéletre, elsősorban a latin közmondások kincsét kell átkutatnunk, és az ezekkel egyező magyar közmondásokat megállapítani...” Margalits Ede az évek során folyamatosan tette közzé a további kutatásokra gyűjtött nyersanyagot. Már 1878-ban publikált a Magyar Nyelvőrben *Latin–magyar közmondások* címmel, majd 1895-ben jelentette meg harminc év cédulázásának eredményét, a *Florilegium proverbiorum universae latinitatis* című, nemcsak az ó-, hanem az újkor latin frázisait is tartalmazó vaskos kötetet, amely a *Flor.* rövidítéssel jelölve a kezünkben tartott gyűjteménynek is forrásául szolgált. A műhöz 1910-ben kiegészítő, supplementum kötetet jelentetett meg a szerző.

„Hogy a magyar közmondások kritikai gyűjteményét összeállíthassuk, először is ki kell rekeszteniünk a közmondásszerű szólásokat és hasonlatokat, mit a közmondás és példabeszéd fogalmának pontos meghatározása által érhetünk el, és akkor mindazon közszólások, melyek ennek keretébe nem tartoznak, kiszorulnak... akkor némely kedves és jellemző szólásunk a közmondások kritikai gyűjteményében helyet nem foglalhat; de ezen azzal lehet segíteni, hogy ezeket külön cím alatt, mint 'közmondásszerű szólásokat' és 'közmondásszerű hasonlatokat' külön-külön gyűjteményekbe foglaljuk. Közmondásnak vették (ti. a külföldi közmondás-gyűjtemények): azon népek körében közszájon forgó, hol komoly, hol meg tréfás népies szólásokat, melyek valamely tapasztalati igazságot, megfigyelést vagy gyakorlati életigazságot, hol sajátlagos, hol képletes alakban fejeznek ki... Felvették a valamelyes axiómaszerűséggel bíró, vagy szentenciás természetűeket, és kirekesztették az ezen jelleggel nem bíró, bár különben népies és szép egyszerű közszólásokat és hasonlatokat.” Margalits Ede úttörő felismerése és az imént idézett próbálkozásai ellenére, hogy a korábbi gyűjtemények terminológiai összevisszaságában rendet vágjon, és megkülönböztesse az állandósult szókapcsolatok, frazeológiai egységek eltérő fajtáit (szólások, közmondások, szóláshasonlatok, szállóigék stb.), ez a cikksorozat mégis vegyes anyagot tartalmaz.

Az óriási munka érdemét csorbítja, hogy Margalits Ede *A magyar közmondások és szólások rostáját* nem szánta véglegesnek.

„Az én gyűjteményem az anyag összegezésével és az alapszórendszer tökéletesítésével csak előmunkálat egy kritikai magyar közmondás-gyűjtemény számára. Egyéb értéke és igénye nincs; mert az, hogy annak kimutatására is törekszik, ki használta írásban legelőször az egyes közmondásokat, vagyis mily régóta van egyik-másik használatban, az csak kísérlet és mellékes dolog.” Mindez az olvasó számára azt a gyakorlati nehézséget is jelenti, hogy a forráshivatkozások pongyolasága miatt többnyire nem egyszerű megtalálni a Margalits Ede idézte szöveghelyeket. Sőt, ennek következtében számos helyen maga az idézet is pontatlan: hiányos, nem a megadott forrásból származik, vagy éppen félrevezető.

Így például Margalits Ede szövegében a „haj” címszó alatt a következő szerepelt: „Hajánál, üstökénél kell megragadni az alkalmat. E. Capere crines occasionis. Plaut. Most. 1. 3. 65.” Ha fellapozzuk Plautus vígjátékát, a *Mostellariát* (magyar címén: *Kísértetek*), a 226. sorban Scapha, a szolgáló azt tanácsolja Philematiumnak, a szerelmes prostituáltként, hogy ha csakugyan úgy szereti Philolachest, a darab ifjú hősszerelmesét, akkor nem is kellene prostituáltként élnie tovább, hanem „soli gerundum censeo morem et capiundas crines”². Azaz, ha metaforikusan is, öltse magára (*capere*) a *seni crinest*, a leendő feleség hagyományos, hat varkocsba font frizuráját. Ezzel szemben a magyar közmondás és eredetije egészen más hajtincs megragadására céloz. Már az ókori görögök megszemélyesítették a soha vissza nem térő alkalmat Kairos, a homlokába csüngő fürtű, ám a tarkóján kopasz férfialak formájában. A rohanó idő jelképe a rómaiaknál aztán Occasio néven, nőalakban öröklődött tovább, a középkori bölcsességeken át egészen a reneszánsz emblémáig, szemléletes figyelmeztetésül arra, hogy az elmúlt lehetőségeket már nem lehet kihasználni.

Hasonló félreértés áldozatául eshetett Margalits Ede az Erdélyi gyűjteményéből átvett „Szarvat visel” szólás feldolgozásánál is. A ma inkább a „felszarvaz” kifejezésként ismert frázist a Dugonicsnál feljegyzett „Szarva nőtt”-tel azonos értelműnek vette, eredetűl pedig a Horatius-ódák harmadik könyvében,

² „...hát légy egyedül az övé, s csavard hajad fonatba.” (ford. Devecseri Gábor)

a 21. ódában olvasható „addis cornua pauperi” sort adta meg a „szarv” címszó alatt. Holott ez utóbbi két idézet egészen más, ókori képzetet örökít meg. Az öklelős indulatokról ismert kosok szarva az ókorban a férfiaság és az erő jelképe volt, ezért írhatta azt Horatius a borról, hogy az még a reménye vesztett szegény emberbe is bátorságot önt: „virisque et addis cornua pauperi”³. De ugyannerre utal Erasmus adagiuma is: „Antehac putabam te habere cornua”, vagyis: ’már látom, hogy gyáva vagy, pedig bátornak hittelek’ (Erasm. adag. III. iii. 12.).

Az ilyen és ehhez hasonló fogyatkozások miatt vált kívánatosabbá átvizsgálni és kiegészíteni ezt a máskülönben pótolhatatlan gyűjteményt. A magyar közmondásokhoz Margalits Ede által megadott forrásjelölő kezdőbetűket feloldottam *A magyar közmondások és szólások rostájában* foglalt (és átdolgozva ezen előszó után is mellékelte) bibliográfia alapján, ám csak néhány helyen javítottam bele. Margalits Ede gyűjtését bővítettem néhány magyar és latin mondattal Szent-Páli István erdélyi magyar közmondásgyűjteményéből, amelyet Paczolay Gyula adott ki az Erdélyi Múzeum hasábjain 2002-ben. A latin közmondásokat az eredeti szövegekhez igazítottam, és majd minden esetben hozzáfűztem a Margalits Ede által szándékolt, vagy az általam talált forrásjelölést. Margalits Ede kiadási elveiből egyedül azt a szempontot követtem, hogy a közmondásokat tömör, idézhető formában közöljem akkor is, ha az eredeti szöveg terjedősebb. Azonban minden, az eredeti szövegen esett módosítást jelöltem az „alapján” szóval akkor, ha csak néhány szót hagytam el, vagy némelyik szó nem ugyanabban a nyelvtani alakban szerepel. A „nyomán” szóval jelöltem a görögből fordított, vagy erősen átdolgozott szövegeket, ahol inkább csak a gondolat magva maradt meg.

Mivel a gyűjtés anyaga vegyes volt, meg kell jegyezni, hogy a megadott források jobbára csak az ókori eredetű szövegek esetén tekinthetők kizárólagosnak vagy elsődlegesnek. A közmondások egy része ezzel szemben középkori vagy újkori eredetű, és ezek esetében az általam feltüntetett 16–18. századi kiadvány pusztán

³ „...szarvat s erőt kap tőled a tört szegény” (ford. Kardos László)

az egyik előfordulása lehet a korban sokak által használt kifejezésnek.

A forrásmegjelölések rövidítésénél elsősorban a minél könnyebb feloldhatóságot tartottam szem előtt. Ezért az ókori szerzők és művek nevének, címének elfogadott latin alakjait igyekeztem minél kevésbé rövidíteni. Számos közmondás végső soron ógörög eredetire megy vissza – ezeket ugyan az általam talált latin fordításban közöltem, de a forrás latin rövidítése előtt megadtam a szerző nevének görög alakját (kivéve, ha könyv vagy gyűjtemény címe a forrás), illetve ha a szövegnek létezik magyar műfordítása, akkor a magyar címet is. A keresztény és a humanista szerzők eredeti neve mellett feltüntettem a magyaros, illetve a humanista latinositott névváltozatot is (ez alól csak a leggyakoribb forrás: Rotterdami Erasmus a kivétel). Az újkori könyvek esetében, ha egyetlen kiadásra utaltam, a szerző neve után kettősponttal elválasztva közöltem a (többnyire rövidített) címet, majd vesszőkkel elválasztva a kiadás helyének modern nevét, a kiadás évét és az oldalszámot. Egyébként a szerző neve után kettősponttal elválasztva közöltem a címet, zárójelben az évet, majd a fejezet vagy alegység számát.

A most közreadott, forrásjelölésében pontosított és kiegészített *Magyar–latin közmondásszótár* anyaga 595 magyar címszó köré van csoportosítva. A címszavak alatt 1807 közmondásbokor található.

A szótárban 2014 egyedi magyar közmondás van (összesen 2670 előfordulással).

A magyar közmondások leggyakrabban az alábbi szerzők műveiből, illetve alkotásokból valók: Kisviczay Péter 1443; Dugonics András 505; Erdélyi János 370; Sirisaka Andor 188; Biblia 175; Ballagi Mór 163; Margalits Ede 126; Szent-Páli István 57; Magyar Nyelvőr 54; Baranyai Decsi János 36; Szenczi Molnár Albert 27; Szirmay Antal 24; Pázmány Péter 18; Kovács Pál 16; Baróti Szabó Dávid 14.

A gyűjteményben az egyedi latin közmondások száma 1902 (összesen 2882 előfordulással).

A latin közmondások leggyakoribb forrásai az alábbi szerzők, illetve művek, az előfordulások száma szerint csökkenő sorrendben: Florilegium 1040; Biblia 175; Ovidius 56; Cicero 53; Plautus

51; Publilius 41; Seneca 38; Horatius 36; Terentius 27; Erasmus 18; Szent Jeromos 18; Petronius 13; Varro 12; Szent Ágoston 12; Vergilius 11; Plinius 10; Lucianus 6.

„Quandoquidem habent hoc peculiare pleraque proverbia, ut in ea lingua sonari postulent, in qua nata sunt; quod si in alienum sermonem demigrarint, multum gratiae decedat. Quemadmodum sunt et vina quaedam, quae recusent exportari nec germanam saporis gratiam obtineant, nisi in his locis, in quibus proveniunt.”⁴ Erasmus ezzel a megjegyzéssel ismerte el az *Adagia* I. ix. 26. adagiumának tárgyalásában, hogy a különböző nyelvek más-más szemlélete, az őket beszélők gondolkodása folytán vannak olyan kifejezések, amelyek különleges ízűket, hangzásukat igazán csak azon a nyelven mutatják meg, amelyben termettek. Ha abban már nem is kell egyetértenünk a rotterdami humanistával, hogy a magyarított latin közmondások, mint az importált mediterrán borok, elvesztették volna minden klasszikus ízűket, a másik végleletet, a 19. század lázas keresését sem kell magunkénak vallanunk a „teljesen eredeti” magyar hagyományok után.

Ennek a könyvnek nem egyéb a célja, mint hogy felfedezhesük, mennyi mindennel gazdagította a latin nyelv évezredes története a magyar kultúrát, és hogy milyen szervesen építette magába a külföldi közkincset a magyar nyelv.

Kovács Erzsébet

⁴ „Minthogy a legtöbb közmondásnak megvan az a sajátossága, hogy azt igényli: azon a nyelven csendüljön fel, amelyen megszületett; mivel ha idegen nyelvbe vándorolna át, sok elveszne a bájából. Mint ahogy vannak bizonyos borok is, amelyeket nem lehet exportálni és nem tartják meg természetes jó ízűket, csak azon a helyen, ahonnan származnak.” (ford. Kovács Erzsébet)